

KAMRAN İMANOV

**ERMƏNİ TARİXİ
UYDURMALARININ
TARİXİNƏ GİRİŞ**

Bakı – 2016

Kamran İmanov

Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyinin sədri

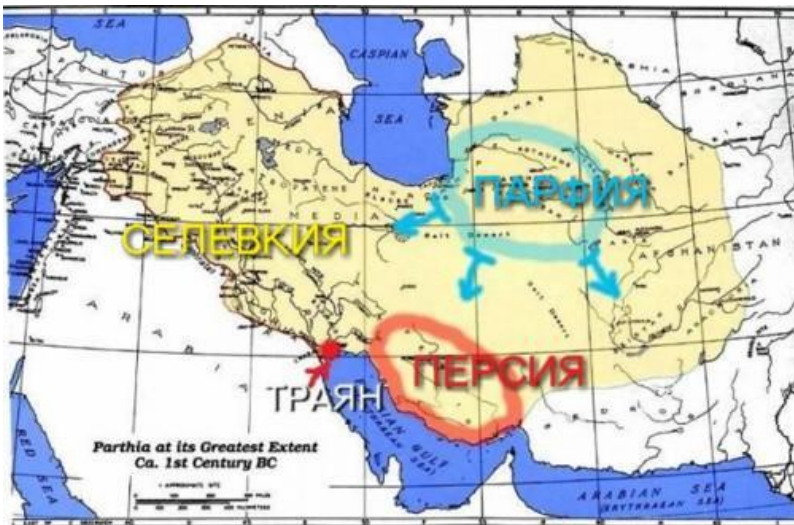
“Erməni tarixi uydurmalarının tarixinə giriş”. Bakı, 2016

Bu kitabça Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyinin sədri Kamran İmanovun Müəllif Hüquqları Agentliyi və Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin 26 aprel 2011-ci il tarixində birgə keçirdiyi “İT-İP: yeni biliklərin ötürülməsi və qorunması” mövzusunda konfransda etdiyi “Erməni tarixi uydurmalarının tarixinə giriş” adlı prezentasiya əsasında hazırlanmışdır.

**© Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyi
2016**

Mündəricat

Erməni tarixi və kollektiv yaddaş	5
I. Parfiya – Böyük Ərsaklar və Kiçik Ərsaklar...	17
II. Mamikonlar kimdilər?	23
III. Xristianlıq Kiçik Ərsaklar dövlətində necə yayılıb?.....	25
IV. Mesrop əlifbasının yaradılması haqqında	28

Erməni tarixi və kollektiv yaddaş

1. Hər xalqda olduğu kimi ermənilərin də öz tarixi vardır.

Dahi A.Qumilyevun dediyi kimi, “etnik tarix nə məlumatların “əvvəli və axırı olmayan” (Ax. Blok) sonsuz yığıdır, nə də sadəcə “keçmişin lətifələridir” (A.Puşkin). Tarix – səbəb-nəticə əlaqələrin mürəkkəb zənciridir. Fərdi səviyyədə yalan [saxtaçılıq] qeyri-simmetrik [adekvat olmayan] davranış qaydası olmaqla yanaşı, etnik və landşaft mühitə olan təsir üsuludur. Populyasiya (kütlə) səviyyəsində isə yalan [saxtaçılıq] artıq sosial və mədəni mühitə təsiri göstərən antisistemlərin geniş miqyaslı dezinformasiyasıdır.

F.Brokqauz və İ.Efron “Ensiklopedik lüğət”, (c.1, S.p. 1800): *“Ermənistan bütövlükdə demək olar ki, heç bir vaxt, çox qısa müddət istisna olmaqla, bir dövlət kimi öz hökmdarı tərəfindən idarə olunmayıb... Ölkənin qədim tarixi demək olar ki, naməlumdur. Ölkənin ümumdünya daşqınından irəli gələn və Musa rəvayəti ilə bağlı şimal hissəsinin qədim “Ararat” adına heç bir mixi yazılarda və Herodotda rast gəlmək mümkün deyil. Qədim farslar bu ölkəni “Armina” adlandırırdılar. Bugünkü ermənilər tərəfindən isə işlənmiş tarix qədim erməni milli abidələrinə əsaslanmır. Bu tarix İncildən götürülən hekayələrlə bağlıdır, bu isə onun daha sonrakı xristian dövrü mənşəyindən dələlət edir...”*

“İlkin erməni sülaləsi tarixi şəxsiyyətlərdən yox, uydurulmuş nağıllardan götürülən şəxslərdən ibarətdir...”

Aykazyan, “L’histoire de l’Arménie”, Paris, 1919.

“Ermənilər bəşər tarixində heç zaman xüsusi rol oynamamışdılar. Bu siyasi termin yox, ayrı-ayrı erməni məskənlərinin səpələndiyi coğrafi vilayətin adıdır. Ermənilər həmişə yaşadığı torpaqların pis sahibləri olmuşlar, ancaq onlar çox məharətlə öz yaxınlarını sataraq güclülərə xidmət göstərmişlər...”

K.Patkanov (“Венские надписи и их значение для Передней Азии”, 1875).

“Ermənilərin keçmişi haqqında tarix və ya rəvayət kimi qəbul edilə biləcək heç bir məlumat yoxdur. Onlar xristianlığı qəbul etdikdən sonra Ayk və Nuxla qohumluğu uydurmuşlar. Belə qəbul olunub ki, o, Yafətin nəvəsi, Nuxun oğlu olan Torqomun nəslindəndir. Çünki, əski tarixçilərdən bir neçəsi Yəhudi salnamələrdə xatırlanan Torqom adına Ermənistanın bir hissəsi, ailə, nəsil, Torqom milləti kimi göstərmişlər...”

Qaraqaşyan (“History of Oriental Issue”, London, 1905).

2. Erməni mif və siyasəti: miqrantlardan avtoxtonlara doğru.

- **İ.Dyakonovun erməni xalqının yaranması haqqında** ənənəvi (“klassik”) konsepsiyası (“Предистория армянского народа”, Ер., 1958).
- **Dyakonovdan və sovet dövründən öncəki erməni “araşdırmaları”:** “ermənilər – ilk arilər və hind-avropalılardan ilk vətəni Kiçik Asiyadakı Ermənistandır” (Ter-Gregor (1897), Gabrielian (1918), Aslan (1920));

“Ermənilər friqlar deyillər, Nairi-Urartu, Xatti mədəniyyəti – Erməni sivilizasiyasıdır” (Sandalqian, 1917).

Ana xətt: Ermənilər Qafqaz silsiləsindən deyillər.

- **Sovet dövründəki ilk erməni tarixi araşdırmalar:** Balkanlardan “miqrasiya konsepsiyası”, Ermənistanın özəyi – Kür-Araz ovalığı (Baryan (1928), Arakelyan (1938)).
- **Sovet dövrünün erməni tarixi “araşdırmalarının” növbəti mərhələsi:** ermənilər bir tərəfdən friq və fraklarla gəlmələrdir, digər tərəfdən Ön Asiyanın aborigen xalqıdır (armenlər və haylar), protoermənilər, Hayasa, Nairi, Urartu, Xatti, Xurrilərin tarixinin mənimsənilməsi, erməni dövlətçilik ənənəsi Bexistun yazılarından öncə, bürünc dövrə aid edilməsi (Manandyan (1943), Qr.Kalansyan (1947), “Hayasa – ermənilərin beşiyi” kitabı).

Ana xətt: Ermənilər istər gəlmə, istərsə də avtoxton etnosudur.

- **Sovet dövrünün erməni tarixi “araşdırmalarının” yeni mərhələsi** (repatriantlarla bağlı 1945-46-cı illərdə millətçiliyinin yeni səviyyəyə qalxması), Ermənilər yalnız avtoxtondurlar, “Hayasların” Armenlər ilə birləşməsi və Urartu dövlətinə qarşı müstəqilliyi, Ayrarat çarlığının Kür-Araz ovalında e.ə. 316-cı

ildə əmələ gəlməsi, Ervantidlər sülaləsi, Arşakidlərin (I-III ə.) müstəqil çarlığı və s. (“Erməni xalqının tarixi”, II c., Erm. EA, 1951, müəlliflər: Arakelyan, İoannisyan), “Böyük Ermənistan” termininin işlənməsi, Qarabağın qədim Ermənistanın xəritələrinə ilk dəfə daxil edilməsi (Samvelyan, 1944, Eremyan, 1952).

- **S.T.Yeremyanın erməni tarixi və erməni xalqının etnogenezi:** Hayasdan başlayan avtohton konsepsiyası, onun xəritələri, “hayas” qəbiləsinin hind-avropa dili və Urartu dilinin erməniləşdirilməsi. İrandilli skiflərin erməni xalqının etnogenezindəki müstəsna rolu, skiflər başda olmaqla, erməni Armi-Şuprua dövləti (e.ə. VII ə.), erməni-midiyalı sülaləsi başda olan Ervanduni dövləti (“Armina”) (Ervantidlər Matiena vilayətindən çıxanlar (necə ki midiya və fars sülalələri)) və bu dövlətin Urartudan çıxması, fars və midiyalılar ilə birlikdə Urartu dövlətinin süquta gətirilməsi və əvəzinə “Armina” dövlətinin yaranması (Eremyan, 1951).
- **S.T.Eremyanın son konsepsiyası (1958-1970-ci illər)** (əsərlər yalnız erməni dilində nəşrdən çıxmışdır): ilk Ermənistan – Hayasa-Azzi (e.ə. XV-XIII ə.) – Kiçik Ermənistan (Ərzrumdan qərbdə) və onun muşk – “protoarmen” əhalisi, onların cənub-şərqdə yerləşməsi (Diyala çayının başlanğıcı) və Muşklar çarlığının (Arme/Armina) yaranması (e.ə. 1165-ci il), armenlərin xurrit-urartularla qarışması və Arme dövlətinin Urartu dövlətinə daxil edilməsi (e.ə. 773-714-cü illər) və nəticədə e.ə. VII-VI ə. Midiyalılarla birgə Urartu dövlətinin dağıdılması (1981-ci ildə Eremyan artıq yazırdı ki, protoarmen dili e.ə. V-VI minilliklərdə formalaşaraq və

“ermənilər nümünə olan hind-avropalı antropoloji tip də o zaman yaranıb”).

**Ana xətt: Ermənilər yalnız avtoxtondılar və dünyanın ən qədim xalqlarından biridir.
(Dərslik, Parsamyan və s., 1962)**

Erməni tarixçilərinin son sovet və müstəqillik dövründəki “nailiyyətləri”: Urartu-erməni dövləti, Nairi əhalisi – ermənilər tərəfindən Urartunun yaradılması (Q.Emin, 1967, 1979), ermənilər – Hayaslıların törəmələri və SSRİ ərazisində ilk dövlət qurumu – Urartunun yaradıcıları – haylar (Aslanyan və s., 1965), erməni Hayasasın qüdrətli dövlət kimi Xetlər ilə savaşıları, Erməni dövləti “arme” qəbiləsi hegemonluğu ilə yaranan andan “hayk” adını daşması (Xaçatryan, 1976), Ararat adının Urartu dövlətinə verilməsi, Urartu – erməni xalqının dövləti (Katvalyan, 1980), dünyaya ilk əlifba, təqvim, dəmir və hərbi araba gətirən – “Qədim Ermənistan”, Ermənistan = Urartu = Nairi = Hayasa (S.Ayvazyan, 1962, 1963, 1967), Urartu dövlətçiliyinin ümumiyyətlə olmaması, Ermənilərin Misirə, Çinə və Hindistana yayılması və yalnız “Erməni dövlətinin” olması (S.Ayvazyan, İşxanyan, 1969), Qarabağ və Azərbaycan torpaqları ermənilərin qədim məskəni (Ayvazyan (1997), Urartu erməni dövləti olduğu səbəbinə görə Assuriyanın “Urartuya qarşı gücsüzlüyü” (Mnasakanyan, 1981), “Böyük Ermənistan” adı ilə Qarabağı və digər məxsus olmayan torpaqların Arşakuni dövlətinə aid edilməsini dərsliklərə və ensiklopediyalara salınması (Eremyan, 1981, Arutyunyan, 1987), ermənilərin etnogenezi erməni dilinin yaranmasından başlanır, onun 5 minillik tarixi var və bu dil hind-avropalılardan xüsusi seçilən müstəqil dildir

(İşxanyan, 1988), ermənilər Sevan gölünün ətrafında və Qarabağda Urartu dövründən öncə məskən salıblar (A.Petrosyan, 1987), prahindavropalılar = protoarmyanlar (Karaqezyan, 1988) ["Urartu-Ermənistan" adlı monoqrafiya, 1988-ci il, Yerevan, müəlliflər: B.Arakelyan, Q.Caukyan, Q.Sarkisyan], Ermənilərin Cənubi Qafqaz və Urartu daxil olmaqla – "ilkin sivilizasiya beşiyi" (Sarkisyan, 1991), astronomiya biliklərinin ilkin ocağı (Tonakanyan, 1989, Z.Balayan, 1984).

Ana xətt: Ermənistan – sivilizasiya beşiyi, Kiçik Asiyanın tarixi = Ermənilərin tarixi "Urartu" "termininin" Erməni çarlığı adı ilə əvəz edilməsi, "əzabkeş", dünya biliyini özündə cəmləşdirən xalq tərəfindən sərhədlər haqqında Qars müqaviləsinin tanınması (Ermənistan parlamenti, 1991-ci il), qonşu xalqlara ərazi iddialarının "qanuniliyi" və "ədalətli" olması.

- **Erməni "tarixşünaslığının zirvə nailiyyəti"** – S.Ayvazyan "История России: армянский след" (M., 2001), (Erm., 1997, "E.ə. II ildəki Ermənistan") – rus-erməni ata yurdu Ararat guşəsi, e.ə. 2107-ci ildən başlayaraq "erməni çarlar sülaləsi", ermənilərin Xəzər, Qara və Aralıq dənizlərarası ərazisində yerləşmə xəritəsi, rus knyazlarının, Atropatın erməni olması, 33-cü ildə Ermənistanda xristianlığın qəbul edilməsi, Böyük Tıqranın İspaniyadan Hindistana qədər Erməni dövləti və Makedoniyalı İskəndərin məğlub edilməsi və s. uydurmalar.

Ana xətt: “ermənilər sivilizasiyalı dünyanın unikal fenomenidir və bəşəri mədəniyyətin bütün nailiyyətləri Ermənistandan gəlir”.

Mənbə: Şnerelman “Yaddaş savaşıları” (“Войны памяти”, М., 2002).

К.Иманов “Армянские ина(о)родные сказки” (Баку, 2008).

3. Yuxarıdakı tarixi absurd və uydurmaların media vasitəsilə erməni xalqının beyninə yeridilərək “Böyük Ermənistan” və “böyük erməni mədəniyyəti” miflərinin, davranış qaydalarına çevrilməsi və etnik baxımdan qonşulara qarşı erməni iddialarının “qanuniliyini” və qonşu etnosların qeyri-maddi və maddi mədəni irsinin mənimsənilməsi və erməniləşdirilməsinin “leqitilliyinin” əsaslarının yaradılması.

Erməni mifoloqemlərinin əsas stereotipləri:

- Ermənistan və ermənilər Nuh-Hayk-Arame soyundan gələn ilkin hind-avropa sivilizasiya beşiyi;
- Ermənistan Kiçik Asiyada və Cənubi Qafqazda olan dövlətçilik ənənəsinin ilk “sahibi”;
- Ermənilər xristianlığı qəbul edən ilk millət;
- Ermənilər əlifbanı və yazını istifadə edən ilk millət;
- “Böyük Ermənistan” xülyasından irəli gələn ermənilərin (indiki) yaşadığı ərazilərdə və qonşu olan ərazilərdəki mədəni irs yalnız ermənilərə məxsusdur.

Bunlar: siyasi mifologiyadır və bu mifologiya dünyanı duymaq erməni etnik mənzərəsidir, mövcud reallıqları

qəbul etmə üsulunu və davranış qaydalarının formalaşdırmasını müəyyən edəndir.

Bir sözlə, bu mifologiya nəticəsində erməni təfəkküründə “ermənilər tanrı tərəfindən seçilmiş, müstəsna rola malik olan və ən yüksək müdrikliyi daşıyan xalq olaraq, turanlıların sövdələşməsi nəticəsində qurban verilən əzabkeş millətdir”.

Hakimiyyət orqanları bu mifologiyanın yaranmasına siyasi məqsədlərlə dəstək versələr də, nəticə etibarı ilə onun əsirləri və qurbanlarına çevrilirlər.

Rusiya etnopolitoloqu S.Lurye: “dünyəvi cəmiyyət” istiqamətinə yönələn, “yeni təfəkkür sahibi” erməni adentlərinin baxışları “faktiki olaraq ermənilərin siyasi folkloruna uyğun gəlmirdi”.

4. Erməni kollektiv yaddaşının ilkin yaranma mənbələri və mifologiyasının kökləri.

- Kollektiv yaddaş: tarixi yazılı narrativlər və ozan-aşıqların ifa etdiyi şifahi epos, folklor, dastanlar (epik hekayətnamə): ermənilərin və azərbaycanlıların ənənələri (M.Xorenski və Dədə Qorqud).
- Erməni yazılı tarixi əsərlərdəki erməni kilsəsinin rolu və Azərbaycan kollektiv yaddaşının etno-mədəni sosializasiyası [Smith A.D.: “Azərbaycanlıların ermənilərdən fərqli olaraq, erməni kilsəsi tərəfindən təchiz olunan güclü “etnotarixləri” yoxdur” (“Nations on Global Era”, Polity Press, Cambridge, 1995)].
- Yazılı erməni tarixi əsərlərdə sxematik hekayətnamə şablonu.

“Hekayətnamə şablonu öz-özlüyündə mifoloji təfəkkürün məhsulu olaraq, insanları keçmişin obrazlarına bağlayır və bununla onların dünyanı dərk etməsində qüdrətli mifoloji element yaradır” [Herzig E.M., məqalə, “Armenia and the Armenians”, G.Smith redaktəsi ilə “The nationalities question in the Post-Soviet States”, London, 1996].

- Kollektiv yaddaş və institusional tarix (dövlət dərslikləri, ensiklopediyaları və s.) (ermənilər və azərbaycanlılar) [“Azərbaycan tarixinin rəsmi sovet versiyası digər SSRİ xalqlarının tarixi ilə müqayisədə demək olar ki, ən saxtalaşdırılmış tarix idi” (Şnirelman)].

- Erməni hekayətnamə şablonunun xüsusiyyətləri.

- Əsasən müəlliflər kilsə xidmətçiləri, yazılar erməni kilsələrinin sifarişli ilə yazılır və onlar tərəfindən qorunub saxlanılır.

- Nəql olunan tarixi hadisələr yox, onların xüsusi rekonstruksiyası idi, uydurma hadisələr və əlverişli olmayan hadisələr aradan götürülürdü.

- Əksər tarixi mənbələr elan olunan dövrdən qat-qat gec yazılır və əsrlər boyu (XIX ə. daxil olmaqla) əlverişli istiqamətdə dəyişdirilir.

Mənbə: Thomson R.W. (*State University of New York Press, Harvard University Press, 1976, 1978, 1982-ci il*).

Əlavə: “Ermənistan tarixi” yox, “Erməni xalqının tarixi”, “Haylar tarixi”, “Haylar törəmələri” yazılır və bunun səbəbləri.

5. Erməni yazılı tarixinin baniləri: Aqafanqel, Eqişe və M.Xorenski

№		Müasir erməni mənbələrindəki dəyərləndirmə	Qərb ədəbiyyatındakı dəyərləndirmə
1.	Aqafanqel ("Ermənilərin tarixi") [Xristianlığın qəbuluna aid III-IV əsrlərin olayları]	"Həqiqi tarixi faktları mövcud aqioqrafik materiallarla, ... əfsanə və rəvayətlərlə birləşdirib bütöv və tam əsər yaradıb" (Arm. средневеков. литература., Erm. EA, 1986, rus dilində)	"Bu əsərin müəmmalı olması yalnız yadda qalan ənənənin və uydurma əfsanənin qarışığından irəli gəlir. Bir neçə dildə olduğu halda, onun bu müxtəlif redaksiyaları erməni versiyasına uyğun gəlmirlər" (Thomson R.W. "Introduction. In Agathangelos. History of the Armenians", London, Harvard University Press, 1978)
2.	Eqişe "Vardan və erməni müharibəsi haqqında" [Sasanilərə qarşı V əsrin erməni üsyanı]	"Eqişe"nin əsəri hadisələri məntiqi ardıcılıqla əks etdirən və olayların şahidi olan həqiqi tarixi ilk mənbədir". (Arm. средневеков. литер., Erm. 1986, rus dilində)	III-IV əsrlərdə yox, V əsrin ikinci yarısında yazılıb. "Eqişe"nin tarixi VI əsrdən öncə yazılması mümkün olan deyil" (Thomson R.W. Introduction. In: Eliche. "History of Vardan and the Armenian War", London. Harvard University Press, 1982)

3.	M.Xorenski ("Erməni tarixi")	<p>"Xorensi rəsonal təkəkürə, və faktların müqayisəli və tənqidi təkhlilinə malik olan tarixçidir Xorensinin əsəri ilk erməni tənqidli tarixidir və milli elmi-tarixi fikrin incisi və şah-əsəridir... Tarixi həqiqət axtarışında ... Xorenski hətta İncilin nüfuzunu da nəzərə almaqdan imtina edib ..." "Moisey Ermənistanın ilkin tarixini dünya səhnəsinə yerləşdirməyə çalışaraq, tendensiyalı şəkildə tarixi saxtalaşdırıb və öz himayədarlarını ucaldaraq onlar üçün gözəl və qədim soykökləri uydurub".</p>	<p>"Xorenski tarixçiye məxsus olmalı heç bir keyfiyyətlərə malik deyil... ondan yalnız digər yaxşı tarixçilərin fikirləri ilə uyğunluq təşkil edən yerlərdən istifadə etmək olar" (XVIII əsrin tanınmış tarixçisi E.Qibbon) "Onun [Xorenskinin] məlumatlarına inanmaq – naşılıqdır... Bu xəbərlərin əksəriyyəti uydurmadır" (Avqust Karrier, 1896-cı il)</p>
----	------------------------------	--	--

Yekun: qədim erməni tarixçilərindən gələn hekayətnamə şablonu:

- qızıl əsr və ermənilərin layiqli yaşamaq tərzii;
- düşmənlər tərəfindən ermənilərə qarşı hücumlar və erməni əzabkeşliyi;
- inanclarını, dini qoruyub saxladığı halda düşmənlərin iddialarının rədd edilməsi və qələbə;
- əks halda – məğlubiyyət.

6. Erməni tarixi saxtakarlıqlarına aid 5 misal göstərmək vacibdir.

Birincisi: Parfiya çarlığı kimi tanınan Böyük Ərsaklar dövləti və bu dövlətin 3 beylikdən ibarət olan qərbdəki Kiçik Ərsaklar – Arşakuni (ermənicə) “çarlığı” haqqında həqiqətlər.

İkincisi: Kiçik Ərsaklar dövlətinin və xristianlığın qorunmasında, Ərsaklar sülaləsindən sonra Qars vilayətinin hökmdarı olan Mamık-Mamikonyan (ermənicə) sülaləsinin mənşəyi haqqında əsrlər boyu gizlədilmiş məlumatlar.

Üçüncüsü: Xristianlığın Kiçik Ərsaklar dövlətində yayılmasına nail olan Onak oğlu Suren (Qriqori/Kirkor) haqqında yeni açıqlamalar.

Dördüncü: “Mesrop əlifbası”nın yaradılması və bu əlifbanın hansı mənbələr ilə oxşarlığı haqqında məlumatlar.

Beşinci: Haylar nə zaman və hansı imkandan istifadə edərək “Armeniya/Arminiya” adını mənimsədilər?

I. Parfiya – Böyük Ərsaklar və Kiçik Ərsaklar

1. Parfiya çarlığı və ya Ərsaklar dövləti nə vaxt və nə cür yarandı? Ərsaklılar kimlərdəndir?

1.1. Selevkilər dövlətinin süqutu, Baktriya və Parfiyanın müstəqilliyi (e.ə. 249-cu il).

Xəritə: Selevkid dövləti (Baktriya və Parfiya daxil olmaqla)

1.2. Daha'lar (Dahe/Dae, Dahae) – Turan (qədim türk) qəbilələri və onların Parn'lar boyu (Ərsak və Tiridat = II Ərsak (248-211-ci illər)).

Ərsaklar sülaləsinin yaranması (Ellinlər: Arsacidas; romalılar: Arsakides, Haylar: Bahlavig (Balklar, Baktriyalılar); İranlılar: Eşkaniyan).

Parfiya imperiyası: Hindistandan Qafqaza, Sır-Dəryadan (əks) Fərata qədər (E.ə. 200-ci illər) "**Partian**".

Xəritə: Parfiya dövləti

Mənbə:

a) M.E.Bosch "Grundzüge der Geschichte des Hellenismus" (1942);

b) Levek P. "Эллинистический мир" (M., 1989).

1.3.

Strabon (“Coğrafiya”, XI, XI, 2): “*Köçəri Saklar, Dahe – “Teke Taka”, Aday/Adağ, Xəzər və Aral arasındakı köçəri tayfalar, Ərsak skiflərdəndir*”.

Prof. J.Campbell (“The Hittites”, Toronto, New-York, 1890): “*Ərsaklar Xettlərə qohum olan Turanlılardır və onların ən cəsurtayfasıdır*”. [Çuvaşların DNK-analizi].

L.Qumilev (bir neçə kitabında): “*Parfiyalılar İran əhalisinə qarşı yad qəbilə idi, onlar Aral boyu çöllərin türkləridir*”.

Mommsen (“Roma tarixi”, 1887): “*II Ərsak – qüdrətli Turan sərkərdəsi, Turan Ərsaklarının hakimiyyətini quran parf “parn/part” qəbiləsindəndir*”.

1.4. Bayandur / Bayındur = Bayan / Bayın + dur = Payın + dur = Parn + dur: kök + şəkilçi (Məs., Kuman-dur, Çav-dur, Kun-dur..., “R-Z”: dur → duz / düz → Bög-düz (bax: Rasonyi Dn. L. “Dünya tarixində türklük”, Ankara, 1942)).

Parn / Aparn = Baran (“Qoyunlular”).

Mənbə: Prof. A.Zeki V.Toğan “*Ümumi Türk tarixinə giriş*”, İstanbul, 1946.

“Dədə Qorqud”: 24 oğuz ellərinin “sol” qolu = Üç Ok-ın Bayandur boyundan (Gök-Alp və ya Gök Han).

Mənbə: Prof. F.Kırzioğlu “*Kars tarixi*” (İstanbul, 1953).

1.5. Böyük Ərsakların qərbdəki 3 bəyliyi – Kiçik Ərsaklar “Dədə Qorqud”dakı Bayandurların Kür-Araz boylarına gəlməsi (Dağ-Alp, Dağ-Xan, Salgur/Salvur boyu Qazan-Xan sülaləsi).

Mənbə:*Prof. F.Kırzioğlu.*

Tiridatın (II Ərsak) oğlu I Artaban (III Ərsak (211-191-ci illər)) Həmədan paytaxtı

VI Ərsak (I Mitridat) (160-139-cu illər) Mesopotamiyanın fəth edilməsi: “Çarlar çarı”.

II Mitridatın (“Böyük”) (IX Ərsak) (123-88-ci illər) Azərbaycanı və İberiyanı **fəth etməsi**, “Arminiya” ərazisinə **daxil edilməsi**.

Mənbə:*A. De Markoff “Monnales Arsacides, Subarsacides, Sassanides, etc....”.*

Justin:“*Böyük Ərsakların ərazisi Qafqazdan Fərata qədər idi*”.

Kiçik Ərsakların başçısı – I Artavazd’ın (123-95-ci illər) hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması və onun oğlu Tiqranın Həmədanda girov saxlanması.

II Artaban (88-77-ci illər): saklar və toxarların ölkəyə axını və onun bir hissəsinin müvəqqəti işğal edilməsi.

I Tiqrın Artaksidin Kiçik Ərsaklar dövlətində taxta oturması və ərazisinin genişləndirilməsi → “Böyük Arminiya”.

1.6. Erməni və Alban tarixi xronikalarındakı məlumatlar

M.Xorenski “Ermənistan tarixi” (VII əsr)	} Ərsaklar Xorasandan gələrək Araz- Kür-Çorux- Murat-Fərat boyu ərazilərdə hökmdarlıq ediblər
Sebeos “İrakli tarixi” (661-ci il)	
Xovannes “Erməni tarixi”	
Taronlu Asolik “Cihan tarixi”	
Musa Kaqanqatlı “Alban tarixi”	

M. Xorenski (I, 8, 9; II, 1-4): Cəsur Ərsak, Baxl, Peyğəmbər İbrahim, Kettura. Böyük Ərsak (güman ki, IX Ərsak “Arminiya”ya çar taxtına qardaşı Valərsak’ın (Val-Ərsak)) təyin edilməsi – Ərsakuni / Ərşakuni sülaləsi və Kiçik Ərsaklar dövlətinin yaranması. Valərsak’ın Albaniyaya başçı Sasak boyundan Aranın təyin edilməsi (M.Kaqanqatlı).

Nəticə: 428-ci ilə qədər “Arminiya” adlanan ərazidə hökmdarlığı Böyük Ərsaklar (Parfiya) dövlətinin başçısı Böyük Ərsak’ın qardaşı Valərsak sülaləsinin törəmələri və varisləri başçılıq ediblər.

1.7. Türk dastanları nə deyir?

“**Bahr ül-Ensâb**” dastanı (anonim mənbə), Orhan Ş. Gökyay “Başlanğıc” (1938-ci ildə) “**Dədə Qorqud**” nəşrinə giriş sözü - əski oğuzların miladdan öncə Araz-Kür boylarına yerləşməsi, Bayandur-Xan sülaləsi və oğuz ellərin Xorasandan köçüb Ani və Kars ərazisində yerləşməsi.

Bayburtlu Osman “Tevârih-i Cedid-i Mirât-i” (III Murad (1574-1595-ci illər)).

“Dədə Qorqud”: Oğuz ellərinin yerləşmə arealı: İc Oğuz və Taş (Daş) Oğuz bəyləri: Qazan-Xan və Bayandur-Xan.

Yekun: Böyük Ərsaklar “Arminiya” ərazisini həmişə “doğma torpaq” hesab etmişlər.

Misal. XXII Ərsak (Val-Əps), 51-71-ci il, Parfiya hökmdarı Kiçik Ərsaklar dövlətini Roma tabeçiliyindən alaraq, öz qardaşını Olaş/Ulaş (Tiridat) bunların taxtına ötürdü. Beləliklə, eramızın 63-cü ilindən başlayaraq ta 428-ci ilinə qədər (366 il) Kiçik Ərsaklar dövlətinin başında Tiridatın nəslı durmuşdur. Bu Kiçik Ərsaklar dövlətinin (Arşakuni) tarixidir.

Mənbə:

a) *J.Sadalgian “Histoire Documentaire de l’Armenie des Ages de Paganizme”, II c., Rim, 1917 (II, s.519-526).*

b) *R.Grousset “Histoire de l’Armenie des Origines à 1071”, Payol-Paris, 1947 (s.107).*

1.8. “Arminiya / Ermənistan” anlayışı nə deməkdir?

Bisitun yazısı Armeni – “Yuxarı ölkə” (e.ə. VI-V ə.)

Prof. Z.Qeybullayev: *“Arminiya” Axemeni dövründən gələn coğrafi əyalət-satraplıq.*

Prof. F.Ağasioğlu: *“Arman/Ermen Şərqi Anadoluda Mitan tayfa ittifaqından prototürk soy adı”*.

Prof. İ.Dyakonov: *“I Armani Assuriyaya və Vavilon sərhəddində Uqar-Salli; II Armani (Xolvani) Diyala qollarından birində dağ”*.

Prof. J.Campbell: *“Armi/Erme” qeyri-hay mənşəli, turan köklü Xattılardan olan Nairi xalqların biri*.

Pindar, Strabon *“Coğrafiya”* (13 kitab): *Kilikiyada (bugünkü Türkiyənin Karaman vilayətində) Ermenak adlı şəhər*.

Yekun: *“Armi/Erme” türk-turanlıların yaşadığı ərazi ilə bağlıdır və etnonimin Haylara aidiyyəti yoxdur.*

II. Mamikonlar kimdilər?

1.Mamık və Konak: Türkistandan qaçaq düşən şahzadələr – siyasi mühacirlər (III əsr, Əhlat-Muş)

Ərsaklar sülaləsindən sonra Kars vilayətinin hökmdarları, “Arminiya” ərazisinin ən tanınmış **alpları**, xristianlıqdakı xidmətləri.

2.Tarixi arayış: Hunların şimal (sol) və cənub (sağ) qolları, onların taleyi və şahzadələrin ölkədən qaçmasının səbəbi.

Mənbə:*Dequignes, “Hunların, Türklərin... Tarihi” (fransızcadan türk dilinə tərcümə) (1-8 cild, İstanbul, 1923, 1925).*

3.Erməni tarixi xronikaları.

Cebeos “İrakli tarixi” və Gök-türklərdən eşitdiyi hekayə.

“Armenyak soyundan deyillər, Genas (Gen)’dan (Doğu Türkiстан) gələnlərdir”. Gəlmə tarixi: Parfiya hökmdarı Artavan (213-226-cı illər) və “Armeniya” başçısı Böyük Xosrov (217-252-ci illər) dövrü.

Mamikonların Vətəninə anadan olan Taronlu M.Xorenski (II, 81, 84, 89; III, 87) Mamık’ın adını “Mamgun / Mamkun” (həmçinin Asollik) “**Naradan** və nə cür **Mamikonlar** boyu əmələ gəlib” (tərcümə).

Ermənilər “Mamikonyan” = “Mamik-uni” = Mamik sülaləsindən.

Fərq: M.Xorenski: Sasanilər (Ərdəşir (226-241-ci illər) dövrünə gətirir, Qərbə yollanmasına Şahpur dövrü ilə).

4.Mamik sülaləsi və Qaraqoyunlar.

Ərsakların Ahlat-Muş-Bitlis-Malzərt regionunun iç hissəsinin Taru/Duru – Baran = Baran-Yurdu = Baranlı adlandırılması.

Mamik və Konak'ın Qaraqoyunlara bağlanması (F.Kırzioğlu, A.Zeki V.Togan).

Əbdül Qazı Bahadır-Xan “Türk şeceresi”, II boy – “Kune / Kona”.

Dədə Qorqud: “Kara-Kona (K) Çenasdanlı Konak” [yaylak – yayla; kışlak – kışla, ofav/k – oda, Alıncak – Alınca, Kapuk – Kapı...].

Bahr ül Ensâb”: “Konak-Beğ (Bəy)”.

Seveos (“İrakli imperatorun tarixi”, tərc. Patkanov, Peterburq, 1862) – “Kolak-Beğ (Bəy)”.

III. Xristianlıq Kiçik Ərsaklar dövlətində necə yayılıb?

1. Böyük Ərsaklar dövlətinin süqutu (e.ə. 250-226-cı illər, 476-cı il) və Kiçik Ərsaklar dövlətinin problemləri.

Böyük Xosrovun (217-252-ci illər) Sasanilərə qarşı və Romalılara meyilli siyasəti.

2. II Tiridat (dövrü) və Roma imperatoru Diokletianın (284-305-ci illər) patronajı.

3. Anak və onun oğlu Surenin tarixindən.

3.1. IV Firaatın (Ərdəşir) (e.ə. 37-22-ci illər) ölümü ilə yaranan varislik məsələsi: Coşm/Koçm (qızı), oğulları Ərdaşes, Garen/Karen Suren.

Ərdaşesin (Ərtaban adı ilə (11-4)) hökmdarlığı, qalan varislərin (3 qol) narazılığı və varislik ardıcılığı.

Ardaşes nəslə → Karen-Bahlav → Suren Bahlav → Asbahabed-Bahlav (Koşm nəslə).

Sasanlı I Ərdəşirin (226-241-ci illər) Ərsaklı sülaləsini məhv etmək niyyətləri.

3.2. I Ərdəşirin Suren-Bahlavı Kiçik Ərsakların hökmdarı Xosrovu öldürmək üçün göndərilməsi.

3.3. Suren-Bahlav və Asbahabed-Bahlav Böyük Ərsaklar sülaləsinin ailə üzvlərinin öldürülməsi və yalnız bir bəyin Kuşan ölkəsində gizlənməsi.

3.4. Anakın Xosrovla dostluğu və sonradan satqınlıq nəticəsində ikincinin öldürülməsi.

3.5. İntiqam kimi Anakın özünün və ailəsinin öldürülməsi (körpə oğlu istisna olmaqla).

3.6. Surenin Kirkor (Greguvar) adı ilə Kappadokiyada xristian tərbiyəsi alması.

4. Müqəddəs (Əziz) – Kirkor (Gregurar) Lusavoriç (Nurlandırıcı Kirkor), ilk Katalikos.

Mənbə: *Y.Sandalgian II (562-565-ci illər), R.Grousset (114-115-ci illər) Roma tarixçiləri: Diyon Kasiyus, Zonaras (kiçik fərqlər).*

5. Tiridatın Romadan qayıdışı, taxt-taca çıxması və Kirkor'un ölkədə hörmətlə qəbul olunması.

6. Tiridat-Kirkor münasibətləri, Ripsime və Gayane, xristianlığın rəsmi dövlət dini kimi qəbul edilməsi və bəylərin bunu Mayakda (Kayseri) təntənəli qeyd etməsi.

Mənbə: *Aqafanqel "II Tiridat – Xanın tarixi" (3, 5, 11, 13, 16) M.Xorenski.*

7. Xristianlığın qəbul edilmə tarixi:

R.Grousset – 301-ci il; Y.Sandalgian – 305-ci il.

Kevork Aslan (“Arménie et les Arméniens”) – 301, 304, 305-cü illərdən biri.

8. Bəylər “Torkom” soyundan (Torkoman = Türkman).

Aqafanqel: “Arminiya əhalisi “Torkom irqindəndir”.

Bizanslı Faustus (III, 13): “Torkomyan ölkəsi “Böyük Arminiya”dır”.

M.Xorenski (I, 10): “Burada oturan, yeni Torkom soyundan gələn bizlər”.

Gevond/Leond (798-ci il) (fran. tərcüməsi) öz əsərini aşağıdakı sözlərlə bitirir: “Torgomyan hekayətnaməsi belə bitir”.

9. Torkom/Torgom – millət, soy, kök və s.

(Tövrat) Arminiya aid Ərsaklar haqqında deyilir ki, onlar Türkmənistandan gələn Oğuz = Türkmən qoludur və “Torkom - ân” (Torkomlar) adlanırlar.

Dədə Qorqud: erməni klassik mərkəzlərində söz getdiyi hallarda heç bir “Ermən: və ya “Hay” sözü işlənmir”.

10. Qriqorianlıq: Konsil 381 İstanbul, 431 Efes 451 Xalkidon, 506 Dvin.

IV. Mesrop əlifbasının yaradılması haqqında

1. Sasanlı Bəhram – Şahrur və Bizans imperatoru Arkadi arasındakı 387-ci il müqaviləsi (Kiçik Arsakların Bizansa tabeliyi).

2. II Teodoris (408-450-ci illər) və idarəetmə-inzibati sistemin dəyişilməsi (prokuratorlar).

3. Müqəddəs Kirkor'un 5-ci nəsildən gələn Müqəddəs Sahat (387-438-ci illər) katalikos-patrik kimi fəaliyyəti və Mamikonlu yurdunda – Muş'da 361-ci ildə Mesron Maştosun anadan olması.

4. 392-405-ci illər “Danyel əlifbası”nın təkmilləşdirilməsi: bu günkü “erməni əlifbası”nın yaranması (“Mesrop əlifbası”), yunan və suriya yazılarının yeni əlifba ilə Ərsaklı = Part dilində və yerli ləhcədə əvəz edilməsi (İncil və digər dini kitablar).

Qədim “erməni” dili Krapar/Girabar = Qrabar Van gölü ətrafında əski oğuz elləri ərazisində intensiv inkişaf edir.

Mənbə: *R. Grousset (s. 171-173).*

5. a) Qrabar'dakı Fin-Uqor və Əski türk sözlərin çoxluğu; b) Ərazi – Kiçik Ərsaklar dövləti (türk köklü); c)

Van gölünün şimal-qərb hissəsi Taron (Muş-Ahlat) türk soyundan olan Mamikonlar torpağı.

6. “Mesrop əlifbası”: 34 hərflə işarə və Orxon yazılarındakı işarələr.

b, ê, i, ł, dz (oğuzların pəltək “ze”, məsələn, Kazan-Xan), k, n, ç, r, v, ng – cəmi 11 işarələrin oxşarlığı.

Mənbə:*F.Kızıroğlu.*

7. Anak (türk) soyundan olan Mesropa yardımı və Daş-Qoçlardakı işarələr. Şəkil 36-39 və b. Qoç-daş.

8. Ahlatda 1945-ci ildəki arxeoloji tapıntılar və Bayandur tamqası.

9. Müqəddəs Sahak'nan Kirkor dini sülaləsinin və 63-cü ildən 366 il davam edən Kiçik Ərsaklar dövlətinin sonu.

Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyində
hazırlanmışdır

